

Weidelijkheid. Een sleutel tot het zelfbeeld van jagers

Heidi Dahles

"Das ist des Jägers Ehrenschild,
dass er beschützt und hegt sein Wild,
weidmännisch jagt, wie sich's gehört,
den Schöpfer im Geschöpfe ehrt" (1).

Inleiding

Schieter, aasjager, vleesjager, kantjesjager - met deze als scheldwoorden bedoelde termen plegen jagers andere lieden van het Groene Gilde aan te duiden die de fatsoensnormen van de jacht met voeten treden. Een schieter verwacht de jacht met de schietsport, een aasjager schiet op alles wat beweegt, een vleesjager jaagt enkel voor de bout en een kantjesjager dupeert zijn buurjagers door aan de grenzen van zijn veld het wild af te schieten - aldus de in jagerskring gehanteerde omschrijvingen (Janssens 1976: pp. 19-20). Tegenhanger hiervan vormt de weidman of weidelijk jager. Die beoefent de jacht 'volgens de regels die bij de goede jagers leven' (Hermans 1947: p. 398). De criteria die hieraan ten grondslag liggen, vormen een erecode die jagers met de term weidelijkheid aanduiden.

Alhoewel het concept weidelijkheid niet eenduidig omschreven kan worden en in jagerskring vaak aanleiding geeft tot felle discussies, ontlenen jagers daaraan enige rechtvaardiging voor hun handelen. Een weidelijk jager geniet in die kring respect en aanzien; en weidelijk jagen wordt legitiem en aanvaardbaar geacht. Jagers laten niet na erop te wijzen dat het hierbij om een 'zeer oud' concept gaat dat 'door de eeuwen heen' de goede van de

slechte jager onderscheidt (2).

Toen in de loop van de jaren zeventig steeds meer stemmen opgingen die de afschaffing van de jacht eisten, meenden jagers deze aanval te kunnen afweren door op het weidelijk karakter van hun jachtbeoefening te wijzen. Hiermee bleken zij echter de reikwijdte van hun erecode te overschatten. De critici achtten het volstrekt irrelevant of er al dan niet weidelijk gejaagd wordt. Integendeel, zij bestempelen het concept weidelijkheid als anachronisme (3).

Dat jagers en hun tegenstanders over de status van dit concept van mening verschillen, wekt weinig verwondering. Beide gebruiken zij hun eigen visie op weidelijkheid om hun argumenten kracht bij te zetten. Sinds jagers de pretentie hebben natuurbeheerders te zijn, verheugt het concept zich in groeiende belangstelling. Hun tegenstanders weigeren echter dit te respecteren. Juist met het oog op natuurbeheer achten zij die erecode uit de tijd.

De vraag die ik hierbij wil stellen is niet wie er gelijk hebben, de jagers of hun critici. Zo'n benadering dreigt te verzanden in polemieken. Veel eerder rijst hier de vraag hoe het concept weidelijkheid is ontstaan, hoe het is veranderd en hoe die veranderingen verklaard moeten worden. Hierbij richt ik mijn aandacht vooral op de wijze waarop jagers reageren op conflicterende belangen tussen natuurbehoud en jachtgenot, democratiserende tendensen en het groeiende maatschappelijke verzet tegen de jacht.

1. Wet en weidelijkheid

Weidelijkheid en daarvan afgeleide concepten hebben nog geen ingang gevonden in de Nederlandse spreektaal. Zowel Van Dale (1984) alsook Koenen (1974) zal men tevergeefs naslaan op de term weidelijkheid. Voor weidman geven beide woordenboeken het synoniem jager; en het bijwoord weidelijk wordt omschreven als zijnde 'in overeenstemming met het

jachtgebruik, de ongeschreven regels bij het jagen' (Van Dale 1984: p. 3381; Koenen 1974: p. 1594).

Jagers daarentegen zijn met deze termen vertrouwd; ze maken deel uit van hun terminologie, de jagers-taal (4). Hieruit valt op te maken dat weidelijkheid een *emic* concept is, alleen van toepassing op de jacht en haar beoefenaren. Weidelijkheid is het geheel van gedragsrichtlijnen waaraan jagers zich vrijwillig onderwerpen. Dit wil echter niet zeggen dat die richtlijnen geheel vrijblijvend zijn. Het zijn normen met een bindend karakter voor 'bonafide' jagers. De naleving daarvan is onderworpen aan de sociale controle binnen jagerskring. Bij overtreding treden disciplinaire maatregelen in werking die zich uitstrekken van kritische opmerkingen tot verwijdering uit een jachtgezelschap.

In 1978 - voor het eerst in de geschiedenis van de jacht in Nederland - zijn er richtlijnen voor weidelijk jagen vastgesteld door de Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging (KNJV), de belangenvertegenwoordiging van Nederlandse jagers. Voorlopig zijn deze richtlijnen slechts voor de leden bindend - zo'n 23.000 van de 35.000 jagers in ons land. Er is geen systematische controle op de naleving daarvan. De KNJV heeft dan wel een ereraad ingesteld die bevoegd is maatregelen te nemen tegen onweidelijke jagers (5); daadwerkelijk worden slechts grove overtredingen door deze raad in behandeling genomen (6). De machtsmiddelen van de ereraad zijn beperkt tot een publiekelijke berisping van jagers of - in het ergste geval - schorsing als lid van de KNJV.

Weidelijkheid mag niet verward worden met de vanouds op schrift gestelde regels van de Jachtwet. De scheidslijn tussen geschreven en ongeschreven gedragsregels is niet voor eens en altijd vastgelegd. Enkele richtlijnen die ooit deel uitmaakten van de ongeschreven erencode van jagers hebben in de loop der tijd ingang gevonden in de Jachtwet, waarmee het afdwingbare voorschriften zijn geworden. De naleving daarvan wordt door de overheid gecontroleerd en overtredingen met bekeuring of intrekken van de jachtakte gestraft.

Jagers die de Jachtwet overtreden, bijvoorbeeld door zonder jachtakte, met verboden middelen, buiten het seizoen, op beschermde dieren of zonder toestemming in andermans veld te jagen, heten stroper. Het gedrag van deze categorie valt onder de maatregelen van de Strafwet. Stropen wordt in jagerskring per definitie onweidelijk geacht: een 'goed' jager leeft zowel de geschreven als ook de 'ongeschreven' regels na. Dit wil echter niet zeggen dat voor ieder onweidelijk jager de benaming stroper toepasselijk geacht wordt. Wie aan de eisen van de Jachtwet voldoet, maar de weidelijkheidsnormen overtreedt, wordt geen stroper genoemd, maar al naar gelang zijn overtreding, schieter, vleesjager, aasjager, kantjesjager.

2. Wat is weidelijkheid?

De betekenis die jagers aan weidelijkheid geven, is afhankelijk van de jagerspraktijk. De invulling van dit concept is daarom nog niet volstrekt willekeurig. In grote lijnen is men het in jagerskring erover eens dat het onweidelijk is een haas in het leger (in zijn schuilplaats), een eend in het zitje (rustend op het water) en een fazant op de grond te schieten. Men acht het eveneens onweidelijk gewond wild in het veld te laten verloederen of wild voor de neus van medejagers weg te schieten. Deze normen kunnen worden onderscheiden naar gedragsregels ten aanzien van het wild aan de ene kant en ten aanzien van mensen aan de andere kant.

Voor wat betreft het wild eist de erecode dat jagers hun 'jachtpassie ondergeschikt maken aan de eisen van wildbeheer', aldus de op schrift gestelde 'Gedragsregels en weidelijkheidsnormen voor de Nederlandse jagers' (7). Een weidelijk jager moet zich in de actieve jachtuitoefening 'weten te beheersen', en daarnaast zijn aandacht richten op activiteiten die niet onmiddellijk deel uitmaken van het jagen als zodanig, zoals bijvoorbeeld bescherming van het wild tegen stropers, het verstrekken van beschutting en voedsel in barre weersomstandigheden, het creëren van gunstige leefomstandigheden, enzovoort. Een weidelijk jager ziet zichzelf dan ook primair als beschermer van

het leven in de natuur. Dit neemt niet weg dat ook een weidman op wild schiet. Hiervoor kent de erecode evenwel strikte voorschriften. Zo dient een weidelijk jager bij het hanteren van het geweer alles in het werk te stellen om het wild onnodig lijden te besparen. Dit betekent onder meer dat hij afziet van riskante schoten om het verwonden van dieren te voorkomen. Deze richtlijn heeft voornamelijk betrekking op de schiettechnieken. Welke vanuit weidelijk standpunt te verkiezen zijn, verschilt naar wildsoort. In de grofwildjacht, met name op herten en reeën, waarbij het gebruik van een kogelgeweer wettelijk verplicht gesteld is (8), is er al sprake van een riskant schot als de jager niet in staat is de kogel nauwkeurig te plaatsen. Dit impliceert dat het dier moet stilstaan, dat de schootsafstand niet te groot is (9), en dat er vitale lichaamsdelen (10) geraakt moeten worden zodat het vrijwel onmiddellijk gedood wordt. De jachtmethoden die hiervoor in aanmerking komen - het besluisen (de bersjacht) en het opwachten van wild op een vaste post (de aanzitjacht) - laten bijna uitsluitend het solitaire jagen toe. Het is voor deze jacht van cruciaal belang om zo weinig mogelijk verstoring in het veld te brengen daar het wild anders uitwijkt naar rustiger terreinen. De grofwildjacht kenmerkt zich dan ook door een beschouwelijk karakter (11): een jager moet vele uren 'jagen', dat wil zeggen bersen of aanzitten, voordat zich een kans voor een schot biedt, en vaak blijft deze 'beloning' achterwege.

Niet alle jagers zijn liefhebbers van deze jachtvormen, mede omdat die in botsing komen met een ander belangrijk principe van de weidelijkheid. Die eist namelijk niet alleen het wild zo snel en pijnloos mogelijk te doden, maar het ook een kans op ontsnappen te geven. Op grond hiervan is te verklaren dat veerwild (patrijzen, fazanten, eenden, ganzen) slechts in de vlucht, hazen en konijnen in volle loop geschoten worden. Een jager die op een ree aanzit of die het besluisen, schiet op een nietsvermoedend dier. Sommige jagers achten dit onsportief. Zij spannen zich juist in om oog in oog te komen staan met hun prooi om een vluchtreactie uit te lokken. Het schot op lopend en vliegend wild - in dit geval met het hagelgeweer

(12) - stelt hoge eisen aan de schietvaardigheid van jagers. Voor velen vormt dit een sportieve uitdaging. Liefhebbers van de bers- en aanzitjacht hebben erop gewezen dat het hun jachtvormen geenszins aan sportieve elementen ontbreekt. Deze hangen niet zozeer samen met de schiettechniek - een kogel-schot op een stilstaand dier, vaak met de richtkijker (13), biedt een schutter weinig spanning - doch veeleer met het beheer en de benadering van het wild. Het beheer vereist een gedegen kennis van de 'eigen' reewildstand en vertrouwdheid met het gedrag van de dieren; de juiste benadering vergt uithoudingsvermogen, taktiek en terreinkennis. Zoals in jagerskring vaak is opgemerkt, schuilt in zogenaamd sportieve schoten de kans dat dieren slechts gewond raken en een pijnlijke dood sterven.

Wat hier in het geding is, is niet zozeer de weidelijkheid van bepaalde jachtvormen. Het gaat veel-
eer om twee, vaak conflicterende aspecten van weidelijk gedrag ten aanzien van wild: namelijk sportiviteit en wildbeheer.

Een ander aspect dat aan de weidelijkheidsnormen verbonden is, is het juiste gedrag ten aanzien van de mensen die bij de jacht betrokken zijn: de jachtetiquette. In de eerste plaats gaat het hierbij om veiligheidsvoorschriften voor de omgang met het jachtgeweer. Ter vermindering van ongelukken dienen jagers hun geweer voor onbevoegden ontoegankelijk op te bergen, te ontladen als het niet schietklaar hoeft te zijn en slechts onder inachtneming van een ruime veiligheidsgrens schoten af te geven. In de tweede plaats omvat de jachtetiquette regels van wellevendheid zowel ten aanzien van buur- en medejagers als ook ten aanzien van derden die slechts zijdelings bij de jacht betrokken zijn. Voor gezelschapsjachten (met name drijfjachten) zijn de etiketteregels het meest gedifferentieerd (Dahles 1985: passim). Ook de overwegend individueel opererende jager moet zich onderwerpen aan een minimum van etiketteregels, zoals in de omgang met de verhuurders van zijn veld, de grondgebruikers, buurjagers en wandelaars die zijn pad kruisen.

De etiketteregels kunnen in botsing komen met andere facetten van weidelijk gedrag. Zo kan men op drijfjachten weleens waarnemen dat jagers aarzelen om een door een medejager gewond dier het dodende vangschot te geven. De weidelijkheid eist dat gewond wild onmiddellijk uit zijn lijden wordt verlost. Veel jagers vrezen echter voor hebbertig te worden aangezien als zij het vangschot afgeven op een dier dat door een ander is aangeschoten, omdat zij deze handeling vereenzelvigen met zich toeëigenen van het stuk wild (14).

3. De sociogenese van het concept weidelijkheid

Al enkele decennia bestaan in de jagerswereld tegengestelde opinies ten aanzien van de conflicterende aspecten van weidelijkheid. Dit moge blijken uit de discussie die in de jaren twintig en dertig door lezers van *De Nederlandse Jager*, het officiële orgaan van de KNJV, daaromtrent werd gevoerd - een debat dat zich over ruim tien jaar uitstreckte en waarvan een gedeelte in het blad afgedrukt werd. Daarin stond de vraag centraal in hoeverre weidelijkheid en sportiviteit dezelfde betekenis hebben. De begripsverwarring die daarbij ontstond was groot (15). In 1933 verscheen in het kader van deze discussie een belangwekkend artikel waarin gewag wordt gemaakt van twee verschillende jachttradities waarvan de concepten weidelijkheid en sportiviteit afkomstig zouden zijn, namelijk de Duitse en Engelse (1933: pp. 398-400). Deze constatering vormt een sleutel tot een beter inzicht in het ambivalente karakter van het Nederlandse weidelijkheidsconcept, dat van relatief recente datum is. Pas sinds het begin van deze eeuw kan men dit en daarvan afgeleide concepten regelmatig in de Nederlandse jachtliteratuur aantreffen.

3.1. 'Weidgerechtigkeit': de Duitse jachttraditie

Weidelijkheid - in het Duits *Weidgerechtigkeit* - is afgeleid van het Duitse woord *Weide*, de plaats waar dieren hun voedsel zoeken. Volgens de Engelse germanist Dalby bestond er in de middeleeuwse Duitse jagersterminologie een nauwe associatie

tussen weidegronden en jachtterreinen (1965: pp. 288-298). Op deze plaatsen werd het wild gevangen, of met pijl en boog geschoten. Deze jachtmethoden, de vang- en schietjacht, die vanuit hedendaags perspectief weinig sportief, maar zeer effectief waren, kenmerkten jagers uit de lagere sociale groeperingen in Duitsland (ibid.: p. xxv; Döbel 1964: p. 494). Tot in de zestiende eeuw mochten er de vrije boeren en burgers de jacht uitoefenen, zij het voor eigen vleesvoorziening, zij het in dienst van een heer (Dalby 1965: pp. iii en 293). Deze jagers uit het volk werden *Weidmann* genoemd.

In de zestiende eeuw werd de jacht in Duitsland een regaal, een vorstelijk privilege, waarvan andere sociale categorieën buitengesloten werden. Ook de adel moest zijn jachtrechten afstaan. Tevens onderging de hoofse jacht in Duitsland in toenevende mate Franse invloeden. Terwijl *Weidgerechtig-
keit* en verwante termen in de Franse jacht onbekend waren (Dahles 1986: p. 229), werd dit concept het onderscheidend kenmerk van het Duitse beroepsjagerskorps. Onder het jachtregaal vonden professionele jagers vrijwel uitsluitend emplot in vorstelijke diensten. Naarmate er een groeiend aantal Franse jagers de Duitse hoven bevolkten en de positie van hun Duitse collega's bedreigden, toonden deze laatsten zich afkering van het Franse jachtceremonieel. Het Duitse beroepsjagerskorps legde de nadruk op 'innerlijke' waarden zoals zelfbeheersing, het intomen van de jachtpassie en 'beschaafd' gedrag jegens het wild en de medejagers.

In de negentiende eeuw zegevierde deze opvatting van weidelijk jagen. Dit had voor een deel te maken met het machtsverlies van de Duitse aristocratie. In de nasleep van de Franse Revolutie werd het jachtregaal opgeheven, waardoor de jacht toegankelijker werd voor eerder buitengesloten sociale groeperingen, met name de lagere adel en de gegoede burgerij. Daarmee verschoof de nadruk in de jachtvormen van grote pronkjachten naar de individueel te beoefenen bers- en aanzitjacht. Met deze veranderingen deed een nieuw element zijn intrede in de weidelijkheidscode: het stille natuurgenoet. Onder invloed van de romantiek werd jagen een

'beschouwelijke' bezigheid (Champenois 1970: pp. 34ff.). Niet toevallig werden jachtvormen populair die 's jagers aanwezigheid in bos en veld tegen zonsop- en -ondergang vereisen. Jagers kregen oog voor de natuur als geheel, en met name het Duitse bos kwam in de belangstelling te staan. In de negentiende eeuw werden de termen *Jäger* en *Förster* (boswachter) synoniem (Champenois 1970: p. 37). Bos- en wildbeheer - *Hege* in het Duits (16) - werd het *sine qua non* van de weidelijke jacht. Met deze ontwikkeling ging een toenemende belangstelling voor het reewild gepaard. Dit wild, waarvan de dieren als individuen geïdentificeerd kunnen worden, leende zich bij uitstek voor selectief afschot en de daarmee geassocieerde 'beschouwelijke' jachtvormen. Tot op heden is het reewild dan ook het meest geliefde jachtwild in Duitsland (17).

Met de koppeling van natuur- en wildbeheer aan weidelijk jagen bleef de benaming *Weidmann* niet langer verbonden aan de lagere beroeps- en status-categorieën. Integendeel, weidelijk jagen werd *salonfähig*. Vanaf de negentiende eeuw gebruikte men *Weidmann* voor alle jagers onafhankelijk van hun sociale herkomst. In deze betekenisverandering klinken democratiserende tendensen door, met name het verdwijnen van adellijke privileges en de koppeling van het jachtrecht aan grondbezit (18). Men dient zich echter te realiseren dat tot in deze eeuw hoofdzakelijk de geprivilegieerden bleven jagen, de grootgrondbezitters van zowel adellijke als ook burgerlijke afkomst (Hobusch 1978: p. 195).

3.2. 'Sportsmanship': de Engelse jachttraditie

In de Middeleeuwen beoefende men in Engeland al een aantal *fieldsports* waaronder de jacht te paard achter de meute. Deze jacht was op Franse leest geschoeid (19) - echter met belangrijke verschillen. Terwijl de jacht in het middeleeuwse Frankrijk louter in handen van edellieden rustte, was dit in Engeland slechts ten dele het geval. De hoofse jacht vond er in zogenaamde *forests* plaats - voor de koning gereserveerde gebieden. In de overige delen van het land jaagden andere grondeigenaren,

niet alleen van adellijke, maar ook van burgerlijke afkomst (Savage 1933: p. 33; Bogaart z.d.: p. 24). In die tijd was de jacht te paard meest geliefd. In de zestiende eeuw raakte die meer gereguleerd en werd de basis gelegd voor de 'jacht achter de meute' die tegenwoordig als traditie in het *fox-hunting* nog levend wordt gehouden (Bogaart z.d.: p. 27). De Engelse *hunt* had reeds in de achttiende eeuw veel van het Franse ceremonieel verloren (Savage 1933: pp. 38-39; Hobusch 1978: p. 208). Zij raakte toen nauw geassocieerd met de paardesport. Terwijl men in Frankrijk brede, makkelijk berijdbare wegen aanlegde en zich zelfs met de koets ter jacht begaf, prefereerden Engelse *huntsmen* een landschap waarin natuurlijke hindernissen bij de achtervolging van de meute een bijzonder sportieve rit opleverden (Bogaart z.d.: p. 43; Hobusch 1978: p. 208; Itzkowitz 1977: p. 11).

Aansluitend bij het sportkarakter van de *hunt* kennen Engelse jagers een ethische code, het *sportsmanship* of de *sporting code*. Deze code is niet specifiek voor de jacht, maar kenmerkt de sportbeoefening in Engeland in het algemeen. De *sporting code* gaat terug naar middeleeuwse ridderlijke idealen (Savage 1933: p. 40). In Engeland waren deze niet zozeer gericht op eer en voorrang - noties die in andere samenlevingen in ceremonieel en geformaliseerd gedrag tot uitdrukking kwamen - maar veeleer op *fairness* (Dunning 1971: p. 83). Allerlei vormen van sport en spel gingen in Engeland al vroeg gepaard met beheersing van gewelddadige impulsen. Het ging daarbij vooral om de spanning en uitdaging die deze activiteiten als zodanig boden (Elias 1971: p. 101). In de *hunt* was er sprake van *fairness* voor zover het achtervolgen van wild te paard en het daarmee verbonden genot voorop stonden, en niet de buit als zodanig (20). De Engelse jagers vatten de jacht op als een spel dat aan bepaalde regels gebonden is. De term *game*, die zowel wild alsook spel betekent, is in dit verband veelzeggend.

De Engelse *hunt* kenmerkte zich vanouds door een relatief open karakter. Deelname was weliswaar voorbehouden aan de bezittende klassen, de plattelandsbevolking volgde een *hunt* doorgaans met veel

belangstelling, zij het als toeschouwers (Savage 1933: p. 34; Howe 1981: p. 285) (21). In de loop van de achttiende eeuw won echter de schietjacht terrein dankzij een verbetering van de wapentechniek (Howe 1981: p. 285). In tegenstelling tot *hunting* was *shooting* een exclusieve vrijetijdsbesteding van de rijken, gebonden aan het bezit van particuliere jachtterreinen en toegankelijk alleen voor de eigenaars en hun genodigden (ibid.).

Door ecologische en economische veranderingen verdwenen in het achttiende-eeuwse Engeland grote aaneengesloten bossen en ontstond er een open parklandschap. Dit had ingrijpende gevolgen voor de wildstand. Met name het grofwild ging hierdoor achteruit; klein- en waterwild daarentegen vond er gunstige leefomstandigheden. De *hunt* richtte zich vanaf die tijd op hazen en met name vossen, *shooting* op allerlei soorten veerwild.

In de keuze van jachtwild lag een conflict besloten tussen *shooters* en *huntsmen*. Terwijl vossen onmisbaar waren voor *fox-hunting*, dienden deze roofdieren volgens *shooters* kort gehouden te worden daar ze voor een deel van het door henzelf achterna gezeten wild leven. *Huntsmen* veroordeelden de schietjacht dan ook in termen van onbeschaafd gedrag. De *shooters* echter wierpen zichzelf op als beschermers van de wildstand tegen door de *hunters* veroorzaakte 'vossenplaag' (Itzkowitz 1977: pp. 28-29 en pp. 146-150). Vermoedelijk trachtten zij hun argumenten kracht bij te zetten door zich te onderwerpen aan de regels van het sportief jagen, teneinde aan te tonen dat de jacht met het geweer geen onbeschaafd gedrag hoeft te behelzen. Deze regels met veel nadruk op de schietkunst, behoren tot de klassieken van de hedendaagse jacht. De *sporting-code* van de Engelse *gentleman*-jagers verhoogt het jachtgenot door enkel moeilijke schoten als *sportsman-like* te erkennen. De schietvaardigheid en zelfbeheersing die dit vereist, vormen tevens het onderscheidende kenmerk ten opzichte van andere categorieën jagers.

3.3. Sportiviteit, wildbeheer en etiquette: de Nederlandse jachttraditie

De gedragsnormen van hedendaagse jagers in Nederland kunnen getraceerd worden tot de Duitse en Engelse jachttraditie, alsmede - zij het in mindere mate - tot elementen uit de Franse hoofse jach-etiquette (Dahles 1986: p. 230). Dat deze aspecten invloed kregen op de jacht in Nederland heeft voor een belangrijk deel te maken met de hoofse jacht hier te lande. In Nederland, net als in omliggende landen, was het hof toonaangevend in het modelleren van een gedragscode voor jagers.

Tot in de negentiende eeuw kenmerkte de jacht van het vorstenhuis zich door Franse en Engelse invloeden. Pas aan het eind van de negentiende eeuw deden zich in de hoofse jacht veranderingen voor die een weg baanden voor Duitse invloeden.

Sinds Willem de Zwijger tot aan het eind van de Napoleontische tijd was het jachtrecht op Nederlands grondgebied grotendeels in handen van de landsheer en de adel (Van Everdingen 1984: p. 10). Het werd echter geen regaal zoals in Frankrijk en Duitsland. Vanouds waren hier ook de burgers tot de jacht gerechtigd - althans degenen die genoeg grondbelasting betaalden om tot de 'gekwalificeerden' te behoren (Dam 1953: pp. 61-62).

Vanaf de zestiende eeuw beschikten de Oranje's over gereserveerde jachtterreinen - grote aaneengesloten gebieden waar zij met name de parforcejacht beoefenden (22). Kenmerkend voor de positie van de Oranje's was echter dat zij de meeste van deze terreinen hadden gekocht, zoals de wildbaan te Dieren en delen van de Veluwe (Van Everdingen 1984: pp. 39 ff.). Franse invloeden manifesteerden zich vooral in de jacht zoals prins Willem III die in de zeventiende eeuw beoefende. De entourage speelde hierbij een belangrijke rol. Zo liet de prins diverse kastelen bouwen, waaronder Het Loo, om als verblijven voor zijn jachtstoet te dienen (23). In vergelijking met de Franse koning Lodewijk XIV - zijn tijdgenoot - stelden deze inspanningen echter weinig voor. Deze laatste had bij voorbeeld 110 man jachtpersoneel in vaste dienst;

Willem III slechts zestien (ibid.: p. 89).

De prinsen van Oranje toonden meer belangstelling voor de ritten over lange afstanden, die met de parforce-jacht gepaard gingen, dan voor het ceremonieel. Dit wil echter niet zeggen dat zij die jachten als een oefening voor het krijgsbedrijf beschouwden, veeleer zagen zij daarin vooral een sportieve bezigheid. Dit blijkt ook uit hun interesse voor andere jachtvormen, zoals de lange jacht op hazen met windhonden en de valkerij. In die tijd leefden de jagers de regels der sportiviteit na - al kende men toen die benaming nog niet - regels, die het verboden een haas in het leger en anders dan 'ter loope' te bemachtigen (ibid.: p. 20).

Dit duidt op overeenkomsten van de jacht in Nederland met die in Engeland. Voor een deel kunnen deze overeenkomsten worden verklaard aan de hand van de politieke en huwelijksbanden die er vanouds bestonden tussen de Oranje's en Engelse adelshuizen. De prinsen jaagden vaak in Engeland en hadden Engelse *game-keepers* in dienst (ibid.: p. 34). Vermoedelijk vond de *sporting-code* langs deze weg ingang in de (hoofse) jacht in Nederland.

Een vergelijking met Engeland dringt zich ook op voor wat betreft het jachtpersoneel. Net als in Engeland (Thompson 1975: pp. 34-35) kende men hier zowel het publieke als ook het particuliere jacht-opzichterschap. Tot in de negentiende eeuw was het jagermeesterschap een publieke functie, bezoldigd uit de staatskas. Alleen de jachtequipage maakte deel uit van de hofhouding (Van Everdingen 1984: p. 148). Deze scheiding tussen hofjacht en jacht in het algemeen gaf aan de beroepsjagers een relatief beschermd positie. Een beroepscode naar voorbeeld van het Duitse jachttopzichterskorps - om zichzelf tegen vorstelijke willekeur te beschermen - was hier overbodig.

Hierbij aansluitend dient te worden opgemerkt dat er in de meeste Nederlandse provincies vanouds een scheiding bestond tussen bosbouw en jacht (Buis: dl. I, p. 239). Dit vormde vaak aanleiding tot conflicten tussen houtvesters en jagers, dan

wel tussen boswachters en jachtopzichters. Het wild kan immers schade toebrengen aan houtgewassen, met als gevolg dat houtvesters belang hadden bij een zo beperkt mogelijke wildstand; jagers bij het tegenovergestelde. In Duitsland daarentegen groeide de belangstelling voor bos en jacht naar elkaar toe. De *Förster* was jachtopzichter en boswachter in één persoon. Door de scheiding tussen deze functies kon zich in Nederland geen opvatting over natuur- en wildbeheer ontwikkelen zoals in Duitsland. Een ander belangrijk obstakel hiervoor vormde het feit dat er in Nederland weinig bossen waren. Door economische exploitatie - met name voor de scheepsbouw - deed zich er al vroeg ontbossing op grote schaal voor - een situatie die vergelijkbaar was met Engeland. Hierdoor werd het leefgebied met name voor het grofwild aangetast. Omstreeks 1750 waren wilde zwijnen in Nederland dan ook nagenoeg uitgeroeid (Van Everdingen 1984: p. 147). Het is echter in de eerste plaats het grofwild geweest dat onze oosterburen aanzette tot het wildbeheer en de daarmee gepaard gaande noties van weidelijk jagen.

De veranderingen in het Nederlandse landschap en de wildstand leidden tot wijzigingen in de jachtmethoden gedurende de negentiende eeuw. De groots opgezette parforce-jachten verdwenen en maakten plaats voor kleinschaliger jachtvormen zoals die te voet met geweer. De belangstelling voor kleinen waterwild nam toe; zelfs de hoofse jagers leerden dit 'oer-Hollandse' wild waarderen (ibid.: pp. 147-48). Dit werd in de hand gewerkt door een afkeer van alles wat uit Frankrijk afkomstig was, alsmede een verbetering van de wapentechniek, waardoor de schietjacht terrein won.

In die tijd veranderde ook de oriëntatie van het koningshuis. Door huwelijk werden de familiebanden met de Duitse adel verstevigd. Met prins Hendrik, gemaal van koningin Wilhelmina, deed er een kundig grofwildjager, die opgegroeid was in de traditie der *Weidgerechtigheit*, zijn intrede in het Nederlandse jachtbedrijf. Hij voerde hervormingen door naar Pruisisch voorbeeld. Er werden maatregelen getroffen ter verbetering van de leefom-

standigheden van het wild, er kwam selectief afschot in zwang en de zorg voor de bossen werd gekoppeld aan wildbeheer. Hiermee raakten de bessen aanzitjacht met betrekking tot het grofwild in zwang (ibid.: pp. 60-65).

Sindsdien kan men de term weidelijkheid regelmatig aantreffen in de Nederlandstalige jachtliteratuur. Daar dit concept geen deel uitmaakt van de Nederlandse jachtraditie, is het niet verwonderlijk dat het in de jaren twintig en dertig een discussie in jagerskring uitlokte. Voor het gros van de Nederlandse jagers had weidelijkheid immers weinig betekenis; sportiviteit daarentegen wel. Een en ander had te maken met het ontbreken van grofwild in de meeste jachtvelden (24). Dat was bijna helemaal teruggedrongen naar de koninklijke domeinen op de Veluwe. Slechts een kleine elite, die zich bijvoorbeeld jachtreizen naar Duitsland en Oostenrijk kon permitteren of deel uitmaakte van de exclusieve kring die op hofjachten gevraagd werd, was met de hiervoor gepaste jachttechnieken vertrouwd.

De klein- en waterwildjacht daarentegen werd algemeen beoefend. De heerjagers - aldus de benaming voor de aanzienlijke leden van het Groene Gilde die de jacht voor hun vermaak beoefenden - deelden dit terrein echter met broodjagers die het wild voor de verkoop of voor eigen vleesvoorziening vingen of schoten. De broodjagerij en de daarbij gebruikte methoden stonden in een laag aanzien en werden door de heerjagers met stroperij geassocieerd (25). Broodjagers gebruikten gewoonlijk geweren van een groot kaliber - het ganzeroer - waarmee zij op waterwild schoten dat op het water bijeen zat. Zo'n schot leverde tientallen treffers op. Deze jachttechniek was erop gericht zoveel mogelijk dieren met zo weinig mogelijk inspanning te bemachtigen. In kringen van heerjagers achtte men dit onsportief. Vermoedelijk gebruikten heerjagers de regels van *fairness* en sportiviteit om zich van deze 'boutschietters' te onderscheiden. Dus achtte men het een teken van wellevendheid ten opzichte van het wild om pas dan te schieten als de jachtvogels op de wieken gingen, waarbij één

schot één treffer diende te zijn (missers uitgesloten). Dit was niet alleen moeilijker, maar onderstreepte ook het vermaakarakter van de jacht. In die kring jaagde men immers voor het plezier, niet voor het vlees.

Zoals uit de jachtliteratuur blijkt, gebruikten heerjagers aan het begin van deze eeuw de regels van de sportieve jacht expliciet om zich van broodjagers en stropers te onderscheiden (26). In toenemende mate gebeurde dit in termen van weidelijkheid, die vaak in de betekenis van sportiviteit gebruikt werd. In dit verband is het veelbetekenend dat gedragsvormen nogal veel aandacht kregen in de Nederlandse jachtliteratuur, hetgeen tot op heden het geval is. In de jaren twintig en dertig werd een etiquetteboek voor jagers, geschreven door een Franse heerjager, in het Nederlands vertaald en in zijn geheel afgedrukt in *De Nederlandse Jager* (27).

Na de jaren dertig werd in de jachtliteratuur weinig aandacht meer besteed aan de omschrijving van die concepten. Pas in de jaren zestig leefde de belangstelling hiervoor weer op. Die resulteerde in de oprichting van de Werkgroep Gedragsregels door de KNJV in 1975. Drie jaar later kwam hieruit de op schrift gestelde 'Gedragsregels en weidelijkheidsnormen voor de Nederlandse jagers' voort. In die tijd stak de publieke kritiek op de jacht sterker dan ooit de kop op. Zo werd in 1975 de Stichting Kritisch Faunabeheer opgericht die zich de afschaffing van de jacht ten doel stelt. 'Dood geen dier voor plezier' luidt het tot de verbeelding sprekende motto van deze stichting. Jagers worden hierdoor in de verdediging gedwongen en zien zich voor de taak gesteld om aan het niet-jagend publiek duidelijk te maken dat zij niet enkel voor hun plezier jagen. Het concept weidelijkheid met zijn nadruk op wildbeheer en natuurbeleving is hiervoor bij uitstek geschikt. Al is deze strategie naar de buitenwacht toe enigszins mislukt, naar binnen toe heeft zij echter haar vruchten afgeworpen. Door beheer is de wildstand in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog verbeterd, ondanks het feit dat het aantal jagers in

dezelfde tijd bijna verdubbeld is. Hieruit mag niet worden geconcludeerd dat weidelijkheid gemeengoed is van alle jagers in Nederland. Het is vanouds een eliteconcept, gehanteerd door de 'denkende en schrijvende' toplaag van de jagerswereld. Deze status heeft weidelijkheid nog niet helemaal verloren - hetgeen moge blijken uit het feit dat veel informanten, gevraagd naar de betekenis van dit concept, mij naar de officiële KNJV-richtlijn verwezen, een op grote schaal verspreid pamflet.

Besluit

Het concept weidelijkheid heeft zich in een bepaalde richting ontwikkeld. Van oorsprong een sociaal onderscheidingsmiddel en beroepscode, kreeg het in de loop van de achttiende en negentiende eeuw in toenemende mate een ethische inhoud. Etiquette-regels gericht op de inachtneming van sociale grenzen maakten plaats voor gevoeligheden ten opzichte van de natuur. Het doden van dieren raakte geritualiseerd en gewelddadige impulsen werden in toenemende mate ingetoomd door de jacht aan strenge regels te onderwerpen. Deze ontwikkelingen duiden op civiliserende tendensen in de jacht (28).

Deze tendensen houden verband met groeiende natuurbeheersing aan de ene en toenemende sociale beheersing aan de andere kant. Met ecologische veranderingen, waardoor niet alleen landschappen een ander aanzien kregen, maar ook de wildstand ingrijpende wijzigingen onderging, raakten nieuwe jachtvormen in gebruik met daaraan aangepaste gedragsregels. Tevens deden hierdoor nieuwe categorieën jagers hun intrede. Gedifferentieerde voorschriften die het onmiddellijke nut te boven gingen, werden ontwikkeld in kringen die de jacht als tijdverdrijf, vermaak, spel of sport beoefenden: het hof, de adel en gegoede burgerij.

Het ontstaan en verdwijnen van categorieën jagers hangt nauw samen met staatsvormingsprocessen. Met machtsverschuivingen ten gunste van de vorst (in Frankrijk) of bepaalde territoriale heren (in Duitsland) werd de adel gedwongen aan het hof te

gaan leven en zich te onderwerpen aan daar in zwang rakende etiketteregels (Elias 1969: dl.II, pp. 351 ff. en 1979: pp. 120 ff.). Deze etiketteregels die zich over allerlei levensterreinen uitstrekten - ook over de jacht - weerspiegelden de nieuwe machtsverhoudingen tussen vorst en adel. In Frankrijk en Duitsland werden die gekenmerkt door de opkomst van het jachtregaal, verlies van jachtrechten en inlijving in vorstelijke jachteequipages waarin de adel als personeel fungeerde. In Engeland, en vooral in Nederland, moest de vorst zijn macht delen met de adel en de burgerij, en bestond er geen 'hofsamenleving' in de strikte betekenis van het woord (Goudsblom 1979: pp. 9-13). Desondanks vormde het hof ook hier het atelier van de gedragsstandaarden van jagers. De Nederlandse heerjagers oriënteerden zich op hun vorst, de 'eerste jager in het land'. Via het vorstenhuis hadden zij deel aan een 'Europese' jachtcultuur.

Met de opkomst van nationale staten in de negentiende eeuw veranderden de machtsverhoudingen tussen hof, adel en burgerij. Op het terrein van de jacht kwam dit tot uitdrukking in de burgerlijke kritiek op de adellijke jachtprivileges, die in de achttiende en negentiende eeuw in Frankrijk en Duitsland de kop opstak (Eckardt 1976: pp. 142 ff.). Deze kritiek leidde mede tot opheffing van de privileges, zodat ook burgers het jachtrecht verkregen. Daarmee deden burgerlijke idealen en gevoeligheden hun intrede in de weidelijkheidscode: met name liefde voor de natuur en zuinig zijn op de wildstand. In Engeland en Nederland waar burgers vanouds mochten jagen, resulteerden de toenemende afhankelijkheidsrelaties in ethische bezwaren tegen de jacht, vooral in stedelijk burgerlijke kring (Thomas 1983: p. 183) (29).

Jagers hebben in een voortdurende belangenstrijd met andere groeperingen (al dan niet jagers) het concept weidelijkheid ontwikkeld en verfijnd. In dit proces zijn de van oorsprong ongeschreven gedrageregels in toenemende mate op schrift gesteld, geformaliseerd geraakt. Het concept leent zich daardoor steeds minder voor discussie. In de

jagerswereld vervagen ook de verschillen tussen uiteenlopende categorieën. Ooit de beschavingsstandaard van een jagende elite, vormt weidelijkheid nu een overlevingsstrategie van jagend Nederland als geheel.

In dit licht moet men de belangstelling zien die heden ten dage weer naar dit concept uitgaat. De KNJV heeft daarmee een strategische zet gedaan. Door het accent te leggen op de van oorsprong Duitse betekenis anticipeerde zij recente maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de felle en niet aflatende kritiek op de jacht. Het moderne weidelijkheidsconcept neemt voor een deel de associatie weg met 'elitesport', daar weidelijk jagen niet stands- of klassegebonden is. Bovendien worden door de nadruk op wildbeheer de jachtmogelijkheden vergroot, of althans gehandhaafd. Hierdoor wordt tevens de aandacht van het publiek op andere activiteiten gericht dan het schieten en doden als zodanig. Zo kan dit concept een deel van de maatschappelijke kritiek opvangen. Naar binnen toe, op de jagerswereld gericht, helpt de weidelijkheidscode het aantal jagers in de hand te houden door toenemende selectie onder aspirant-jagers. Nu de jachtvelden schaarser worden doet zich hier in feite een nieuwe aristocratisering voor. Hoewel niet onbelangrijk, vormt niet zozeer sociale afkomst het toelatingscriterium tot de jagerswereld, maar in toenemende mate gediplomeerde deskundigheid. Noties van *fair play* en sportiviteit zijn hiervoor minder geschikt, omdat die geassocieerd worden met spel en vermaak - en dat wordt in onze samenleving niet meer geaccepteerd.

Dit artikel werd oorspronkelijk geschreven voor de conferentie 'Geschiedenis in antropologisch onderzoek' in Mook, 10 en 11 april 1987. Voor stilistisch en inhoudelijk commentaar op eerdere versies ben ik dank verschuldigd aan Ilva Ariëns, Jaap Beekhuis, Anton Blok, Henk Driessen, Prof. S. Geerts, René Grémaux, Jojada Verrips en de leden van het promovendi-overleg bij Prof. A. Trouwborst.

Noten

1. Deze spreuk wordt toegeschreven aan de Duitse jachtauteur Riesenthal, geciteerd in Champenois (1970: p. 26), beter bekend van het etiket van de kruidenlikeur 'Jägermeister'.
2. Vgl. Janssens (1976: p. 18); PBNA-Jachtcursus 1983-84, les 10, p. 1; Dam (z.d.: p. 130). In *De Nederlandse Jager* onder de rubriek 'Mededelingen Bureau' valt bij de aankondiging van de oprichting Werkgroep Gedragsregels onder meer te lezen: "(...)weidelijkheid(...)wordt omschreven als die ongeschreven regels, die uit traditie ontstaan, de goede jager respecteert(...)". Dit is ook de strekking van het artikel verschenen in 1978 (pp. 800-801), al heeft de auteur oog voor de betekenisverandering van dit concept.
3. Vgl. *Argus* (1977: p. 8); Maréchal (1981: p. 36).
4. Dit neemt niet weg dat ook de meest gezaghebbende woordenlijst van de Nederlandse Jagerstaal - het *Jagerswoordenboek* van Hermans - met een zeer algemene omschrijving volstaat. Daarin heet weidelijkheid "de beoefening van de jacht volgens de regels die bij de goede jagers leven"; weidelijk "jachtmatig, dat wat met de regels van het weidwerk nauwkeurig overeenkomt, dus ook alles wat voor den jager en den hond bij de jacht passend, geschikt blijkt"; en weidman "een jager die de jacht weidelijk beoefent" (Hermans 1947: p. 398).
5. Zie Huishoudelijk Reglement van de KNJV (1979: p. 21), artikel 9. Statuten KNJV, artikel 9, lid 4b.
6. Naar mijn weten is de KNJV-ereraad slechts één keer overgegaan tot het royeren van twee leden, namelijk naar aanleiding van de in opspraak gekomen ganzenjacht in de Mastenbroekpolder in 1980; vgl. *Argus* (1980: pp. 32-33).
7. Die zijn afgedrukt op een niet gedateerd pamflet van de KNJV, dat overgenomen is in de Jachtcursus.
8. Vgl. Beschikking van de Minister van Landbouw en Visserij van 20 maart 1978, no. J.757, Directie Juridische en Bedrijfsorganisatorische Zaken (Stcrt. 178, no. 59) in: Kramer (1983: pp. 196-98).
9. De aanbevolen schootsafstand bedraagt bij herten 150 meter en bij reeën 80 meter (Antonisse 1978: p. 74).
10. Bij voorkeur het schot op het schouderblad (bladschot), waardoor de belangrijkste bloedvaten en beide longvleugels geraakt worden, wat onmiddellijk dodelijk is (Antonisse 1978: pp. 74-75).
11. Dit geldt niet voor de jacht op wilde zwijnen - eveneens een grofwildsoort - omdat die ook op drijfjacht geschoten mogen worden.

12. Ook het gebruik van het hagelgeweer, alsmede het kaliber van de te gebruiken hagelsoort zijn wettelijk voorgeschreven; vgl. noot 8 en Antonisse (1978: pp. 235-43).
13. Een richtkijker verhoogt de precisie waarmee het schot wordt aangedragen en wordt daarom met het oog op de weidelijkheid aanbevolen (Antonisse 1978: p. 266).
14. In geval van grofwild behoort het stuk toe aan degene die de eerste beslist dodelijke verwonding heeft toegebracht. Dit is vast te stellen aan de hand van het in-en uitschot (Antonisse 1978: p. 305). In geval van kleinwild zijn de meningen verdeeld, maar wordt doorgaans de eerste treffer aangewezen, ongeacht de aard van de verwondingen van het wild.
15. Zo wenste een lezer de term 'sportief' te reserveren voor het gedrag ten opzichte van medejagers, 'weidelijk' voor de geestelijke inspanningen die een jager zich moet getroosten om het wild te bemachtigen (1925: pp. 145-46). Een ander associeerde sportiviteit met schietlust, weidelijkheid daarentegen met wild- en natuurbeheer (1929: p. 49). De een wilde sportiviteit ondergeschikt maken aan weidelijkheid (1929: p. 78); de ander stelde voor weidelijkheid te schrappen en nog slechts te spreken over sportiviteit en fairness (1933: p. 398).
16. *Hege* is afgeleid van *hegen*, dat wil zeggen met een *Hag* of *Gehege* omgeven, dus omheinen en overdrachtelijk beschermen (Hermans 1947: p. 143).
17. In Duitsland werden in 1960-61 540.213 reeën geschoten, in 1970-71 523.442, in 1980-81 675.237 en in 1983-84 686.714. Met uitzondering van hazen haalde geen andere wildsoort dit cijfer. Vgl. DJV-Handbuch (1985: pp. 142-53 en p. 145).
18. Tevens werd er een minimum aantal hectares voor jachtvelden geïntroduceerd, toen 75 hectare, zodat slechts grotere grondeigenaren op eigen grond konden jagen (Hobusch 1978: p. 196).
19. Net als de Duitse lieten ook de Engelse jagers zich door Franse jachtauteurs inspireren (Savange 1933, p. 31).
20. Dit blijkt ook uit het feit dat de *hunt* tot op heden nog gereden wordt, en bij gebrek aan vossen vaak op een kunstmatig spoor van vossenurine (Howe 1981: p. 297).
21. In de negentiende eeuw maakte het *fox-hunting* een bloei-periode door dankzij de deelname van de welgestelde stedelijke burgerij, die voor het lidmaatschap van *hunting-clubs* betaalde en op die manier de landadel in staat stelde meutes erop na te houden (Bogaart z.d.: pp. 44-45); de zgn. *subscription packs* (Itzkowitz 1977:

- pp. 76-80).
22. Dit gebeurde met name in de omgeving van Breda en Den Haag. In de duinen liet prins Maurits een hertejacht inrichten die zich uitstreckte van de Maasmonding tot boven Castricum (Van Everdingen 1984: p. 11).
 23. Voor een overzicht en beschrijving van de jachtkastelen en buitenverblijven zie Van Everdingen (1984: pp. 150 ff.).
 24. Voor de ontwikkeling van de reeënstand zie bij voorbeeld Antonisse (1978: p. 46). In 1951 waren er circa 5.000 reeën in ons land; in 1974 circa 20.000; thans zo'n 33.000. Vgl. ook de folder 'Jacht in deze tijd?', uitgegeven door de Vereniging Het Reewild, te Raalte.
 25. Vgl. Van Voorst tot Voorst (z.d.: p. 178), *De Nederlandse Jager* (1927-28: pp. 212-13).
 26. Vgl. *De Nederlandse Jager* (1927: pp. 200-02, pp. 212-13); (1929: p. 124); (1933: p. 386, pp. 436-38, p. 508).
 27. Vgl. *De Nederlandse Jager* jrg. 33 (1927-28) tot en met jrg. 36 (1930-31).
 28. Vgl. Driessen (1982) voor vergelijkbare ontwikkelingen in het Spaanse stierengevecht.
 29. Ethische bezwaren tegen allerlei vormen van dierenmis-handeling vonden hun oorsprong vaak in stedelijk-burgerlijke kringen, zoals Löfgren voor Zweden laat zien (1985: pp. 197 ff.).

Bronnen

Informatie jacht:

- DJV-Handbuch, *Jagd aktuell*.
Deutscher Jagdschutz-Verband e.V., Mainz: Verlag Dieter Hoffmann, 1985.
- *Jacht in deze tijd?*
Folder, uitgegeven door de Vereniging Het Reewild, te Raalte, niet gedateerd.
- PBNA-Jachtcursus, Arnhem, 1983-84.
- Statuten, Huishoudelijk Reglement, Instructies en Erecode van de KNUJ, Amersfoort, 1979.

De Nederlandse Jager:

jrg. 31 (1925), jrg. 33 (1927), jrg. 34 (1928), jrg. 35 (1929), jrg. 36 (1930-31), jrg. 38 (1933), jrg. 80 (1975) en jrg. 83 (1978).

Argus:

jrg. 2 (1977, no. 4) en jrg. 5 (1980, nrs. 2/3).

Literatuur

- Antonisse, J., *De jacht in Nederland*. Amsterdam: Becht, 1978
- Bogaart, N.C.R., *Jacht achter de meute*. Den Haag: Zuidgroep b.v., z.d.
- Buis, J., *Historia Forestis: Nederlandse bosgeschiedenis*. 2 delen. Utrecht: Hes uitgevers, 1985
- Champanois, R., "Subjective Studie über die Evolution des Begriffs 'waidgerecht'. Ein Versuch an Hand einiger repräsentativer Werke der Jagddichtung und Jagdbelletristik". In: Schulze, H. (Hrsg.), *Waidgerecht. Versuch einer Auslegung*. Hannover: Landbuch Verlag, 1970
- Dahles, H., "Polderdrijfjacht. Ruimtegebruik en sociale differentiatie onder jagers". *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 12 (1985), no. 3, pp. 446-77
- Dahles, H., "De Groene Taal. Een verkenning naar de ontwikkeling en betekenis van de Nederlandse jagerstaal". *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 13 (1986), no. 2, pp. 223-50
- Dalby, D., *Lexicon of the Mediaeval German Hunt*. Berlin: De Gruyter, 1965
- Dam, J.H., *Het Jachtbedrijf in Nederland en West-Europa*. Zutphen, Thieme, 1953
- Dam, J.H., *Jagen*. Bussum: Uitgeversmaatschappij C.A.J. van Dishoek, z.d.
- Döbel, H.W., *Jäger-Practica. oder Der wohlgeübte und erfahrene Jäger. Eine vollständige Anweisung zur ganz Hohen und Niedern Jagd-Wissenschaft*. Wanne-Eickel: Heitkamp, (1746) 1964
- Driessen, H., "Civiliseringstendensen in het Spaanse stieregevecht". *Sociologische Gids*, jrg. XXIX (1982), no. 3-4, pp. 326-41
- Dunning, E. (ed.), *The Sociology of Sport. A Selection of Readings*. London: Frank Cass, 1971
- Eckardt, H.W., *Herrschaftliche Jagd, bäuerliche Not und bürgerliche Kritik*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1976
- Elias, N., *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Bern: Francke, 1969
- Elias, N., "The Genesis of Sport as a Sociological Problem". In: Dunning, E. (ed.), pp. 88-106
- Elias, N., *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand (4e druk), 1979
- Everdingen, L. van, *Het Loo, de Oranjes en de Jacht*. Haarlem: Joh. Enschedé en Zonen, 1984
- Goudsblom, J., "De Nederlandse samenleving in een ontwikkelingsperspectief". *Symposion* (1979), no. 1, pp. 8-27

- Hermans, A.G.J., *Jagerswoordenboek*. Schiedam: Roelants, 1947
- Hobusch, E., *Das grosse Halali. Eine Kulturgeschichte der Jagd und der Hege der Tierwelt*. Leipzig, 1978
- Howe, J., "Fox Hunting as Ritual". *American Ethnologist*, (1981), no. 812, pp. 278-300
- Itzkowitz, D.C., *Peculiar Privilege. A Social History of English Foxhunting, 1753-1885*. Hassocks (Sussex): The Harvester Press, 1977
- Janssens, G., *Jagerstaal*. Antwerpen: Uitgeverij Walter Soethout, 1976
- Koenen, M.J., *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandse Taal*. 27e druk. Groningen: Tjeenk Willink b.v., 1974
- Kramer, Q.J.M., *Jachtwet en Nuttige Dierenwet 1914*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink (5e druk), 1983
- Löfgren, O., "Our Friends in Nature: Class and Animal Symbolism". *Ethnos*, vol. 50 (1985), no. 3/4, pp. 184-213
- Maréchal, P.L.Th.A. e.a., "Naar een ecologisch verantwoord faunabeheer". *Ecascripten* (1981), no. 16
- Savage, H.L., "Hunting in the Middle Ages". *Speculum*, vol. 8 (1933), no. 1, pp. 30-41
- Thomas, K., *Man and the Natural World. A History of the Modern Sensibility*. New York: Pantheon, 1983
- Thompson, E.P., *Whigs and Hunters. The Origin of the Black Act*. Harmondsworth: Penguin, 1975
- Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 11e herziene druk; deel 3. Utrecht/Antwerpen, 1984
- Voorst tot Voorst, baron F.A. van, *Handboek voor den Jager*. Leiden: D. Noothoven van Goor, z.d.